

LOSONCZ MÁRK

Lehet-e a mélyállamnak esztétikája?

Peter Dale Scott költészetéről

Peter Dale Scott kanadai születésű költő, emeritus professzor a Kaliforniai Egyetemen (Berkeley) és egykori diplomata. Eredetileg filozófiával és politikatudománnyal foglalkozott, hogy aztán később az irodalomról adjon elő. Az 1960-as évek során a vietnámi háborút ellenző békemozgalom aktív tagja volt, majd ettől kezdve folyamatosan az Amerikai Egyesült Államok bel- és külpolitikájának éles bírálója. 1957 és 1961 között kanadai megbízatással dolgozott az Egyesült Nemzetek diplomatájaként, Lengyelországban. 1968-ban aláírta az „Írók és szerkesztők háborús adó elleni tiltakozását”. Az első, kifejezetten politikai tárgyú könyvének is a témája Vietnám (*Az eszkaláció politikája Vietnámban / The Politics of Escalation in Vietnam*) (DALE SCOTT 1966). Ezt a könyvét megannyi más, rokon témájú kísérte, többek között a Kennedy-gyilkosságról, az Irán-Contra ügyről vagy az állami szervek és a drogkereskedelem összefonódásairól. Külön kiemeljük a szeptember 11-ről szóló könyvét (*A 9/11-hez vezető út: a vagyon, a birodalom és Amerika jövője / The Road to 9/11: Wealth, Empire and the Future of America*) (DALE SCOTT 2007), az olaj, a mélyállam és a Wall Street kapcsolatait elemző művét (*Az amerikai mélyállam: a Wall Street, a nagybani olaj és az amerikai demokrácia elleni támadás / The American Deep State: Wall Street, Big Oil, and the Attack on U.S. Democracy*) (DALE SCOTT 2014), valamint elemzését az amerikai háborús szerepvállalásról (*Az amerikai háborús gépezet: mélypolitika, a CIA drogkapcsolata és az Afganisztánhoz vezető út / American War Machine: Deep Politics, the CIA Global Drug Connection, and the Road to Afghanistan*) (DALE SCOTT 2010). Tucatnyi verseskötet szerzője. Kiemelkedik közülük a *Seculum*-tri-

lógia, és mindenekelőtt a könyvnyi hosszúságú, 1989-es *Dzsakartába érkező: vers a terrortól* (*Coming to Jakarta: Poem About Terror*) (DALE SCOTT 1989). Számos forrás szerint Dale Scott minden további nélkül nemzedékének legkiemelkedőbbje, ami az angol nyelvű politikai költészetet illeti. A Dzsakartáról szóló költeményét külön is díjazták. Mindemellett fordítóként is dolgozott, elsősorban a lengyelországi tapasztalataira építve. Egyetemi kollégájával, Czesław Miłoszsal Zbigniew Herbert műveit fordította. Tevékenységének két aspektusát, a mélyállam témáját és a költészetet kapcsolja össze a Freeman Ng-vel való együttműködése nyomán létrejött könyv (*Költészet és terror: Politika és Poétika a Dzsakartába érkező lapjain / Poetry and Terror: Politics and Poetics in Coming to Jakarta*) (DALE SCOTT – FREEMAN 2018).

Ahhoz, hogy megérthessük e költészetet (és ezt az alternatív történetírást), feltétlenül meg kell értenünk a Dale Scott által (is) használt „mélyállam” (*deep state*) kifejezés mibenlétét. Elsőre persze úgy tűnhet, hogy voltaképpen nem is túlságosan releváns ebben a kontextusban. Egrészt Dale Scott korai műveiben egyáltalán nem szerepel, valójában csak azután kezdte el használni, hogy meghallgatta Ola Tunander előadását egy 2006-os melbourne-i konferencián (korábban például olyan kifejezéseket használt, mint a „parapolitika”). Másrészt pedig kételyünk támadhat azt illetően, hogy vajon egy olyan kifejezés, mint a „mélyállam”, csakugyan figyelembe veendő-e egy vers esetében – mintha túl alantas, vagy túl magasan, a légritkaságban szárnyaló lenne, mindenesetre mint-ha elvétené az esztétikai regisztert.

Nos, kétségtelen, hogy Dale Scott csupán 2006 után kezdte el szisztematikusan használni a mélyállam fogalmát, mindazonáltal korántsem véletlen, hogy éppen ebben a koncepcióban és kifejezésben látta viszont a leginkább a saját maga által gyakorlatilag már évtizedek óta alkalmazott eszköztárat. Miről van szó? A mélyállam gondolata az antikvitásig és a kora modernitásig nyúlik vissza (*kratos en kratoi, imperium in imperio, status in statu*), hogy aztán a múlt század óta ismét széleskörűen használni kezdjék. Megannyi állam (Olaszország, Görögország, Kolumbia, Mexikó, Fülöp-szigetek, Egyiptom stb.) esetében csak nagyon nehezen lehetne megkérdőjelezni a fogalom relevanciáját, legalábbis a 20. és a 21. szá-

zadot illetően. Magának a szónak a közvetlen forrása a török *derin devlet*, amely eredeti környezetében Törökország mélyállami vonatkozásait jelentette, az oszmán gyökerektől kezdve az Atatürk-féle fordulaton át egészen napjainkig (lásd: SÖYLER 2015). A jelenség különösen evidens néhány kirívó esetben, mint amilyen a Propaganda Due (P2) vagy az Afrikaner Broederbond (AB). A kifejezés egyébként számos egyéb koncepcióval rokonítható, ilyen például az Ernst Fraenkel-féle *Doppelstaat* vagy nyomában a Hans Morgenthau-féle *dual state* – mindkettő a kettős államot jelöli, előbbi a náci állam megkettőződését a közösségiség ideológiájával felvértezett normatív állammá és, másrészt, rendeleti állammá, utóbbi a szokványos mederben zajló állami folyamatokat és a rejtett, „biztonsági állam” binaritását. Napjainkban a koncepció különösen népszerű az amerikai elemzők között (az analízis gyökerei tulajdonképpen Eisenhowernek a katonai-gazdasági komplexumról szóló beszédééig, illetve a *permanent war economy* elemzéseig nyúlnak), akik közül az utóbbi években számos kiváló könyvet szentelt a mélyállam USA-beli variánsának – közben csaknem kivétel nélkül kifejezve hálóját a kifejezést importáló Dale Scott iránt (James B. Stewart, David Talbot, Michael J. Glennon, David Rohde, Mike Lofgren stb.). „Kétségtelenül létezik a mélyállam. Higgyenek nekem, jártam ott” – mondta Edward Snowden is, miután leleplezte az NSA ténykedését.

A rendszerelmélet régóta ismeri a mindezek mögött meghúzódó mechanizmust: egy rendszeren belül további alrendszer jöhet létre (*reentry*), amelynek számára a kiindulópontként szolgáló rendszer is csak egyfajta környezet lesz. Az alrendszer a differenciálódás közepette relatív önállóságra tesz szert, részben maga is – mint Francisco Varela és Herberto Maturana mondanák: – autopoetikus lesz. Ismeretes, hogy a rendszerek olykor önnön magukat sokszorosítják. Egy kos ismétlődő struktúrákból álló szarva jó példa a gnómónra, amely a rendszer külső, additív autorepetitívitasát illusztrálja. Olyan jelenségek esetében azonban, mint a mélyállam, a rendszernek a létében való differenciálódása belső természetű. Nem egy száműzetésben levő kormányzat (*government-in-exile*), egy külső, az államtól valójában idegen szerv, hanem az államrendszer szerves alkotórésze. Másként szólva, létrejön egy rész, amely kétségtelenül

rekurzív tárgy, hiszen részként az egészre vonatkozó információt hordoz magában, ugyanakkor több is ennél: hiszen nem pusztán információkról van szó, hanem hatalomról – a rész akár uralhatja is az egészet. Nos, pontosan erről van szó a mélyállam esetében: az állam mint egész létrehozta önnön duplumát, a részt, az alrendszer, amely egy pillanatban fölébe kerekedik. Az állam megkettőződik: nyilvános, látható, kontrollálható és elszámoltatható államra, illetve arra az államra, amely mindennek éppen az ellenkezője. Ha az államapparátusok vezetői minden további nélkül folytatják a tevékenységüket egy kormányváltást követően, máris gyanút kell fognunk. Fouché egyszerre volt rojalista, forradalmár és bonapartista, a Cseka az Ohrana kézikönyveinek útmutatóit használta, Dick Cheney és Donald Rumsfeld háborítatlanul végezték a munkájukat a kormányok váltakozása ellenére. Így, a rendszereken belül létrejövő uralmi alrendszer értelmében beszélnek például a CIA-n belül létrejövő árnyék-CIA-ról, a KGB-n belüli további KGB-ről, az államon belüli államként működő III/III-ról vagy a szerbiai/jugoszláviai állambiztonságról, amelyben a dolgozók 99 százaléka nem volt tudatában az apparátus által elkövetett rémtetteknek (az állami terrorizmusról szélesebben lásd: JACKSON 2016; 339–424). Ezt az alapvető duplum-alakzatot továbbiak bonyolítják: a dupla koverták, a kettős ügynökök és társaik. Nem véletlen, hogy a mélyállami elemzések nagy előszeretettel használják a világosság hiányának metaforáit, mint a sötétség, az árnyék, a szürke zóna stb. (az *ainigma* jelentése: sötétség). A mélyállam olyan, mint a gomba, a sötétben érzi magát jól, és ilyenkor növekszik a leginkább. Vegyük észre, hogy a mélyállam elméletének hívei elvben kevésbé szimpatizálnak a totalitarizmus-elméletekkel, amelyek túllontúl monisztikusan fogják fel a nagyhatalmú államok természetét, vagyis anélkül, hogy figyelembe vennék az állam rétegezettségét, illetve az egyes rétegek közti lehetséges feszültségeket. A mélyállam értőjének nem elég pusztán az adottra figyelnie, hanem a „sorok között” kell olvasnia (ne felejtjük el, hogy az *intelligence* is az *intellegere* szóból ered, azaz az *inter* és a *legere*, *lectio* kifejezésekből). A speciális tárgy speciális módszereket, eljárásmodokat kíván meg, így a mélyállam elemzője (akár csak a Leo Strauss szemüvegével olvasó) figyelhet a szembetűnő ellentmondásokra, az elszólásokra

és a kiszivárgásokra, ütköztetheti a forrásokat, a felszíni esemény helyett figyelhet az események által vert hullámokra, kimutathatja a kontinuitást ott, ahol látszólag a folytonosság hiányáról van szó (mint a COG, azaz a kormányzat kontinuitásának szabálya esetében), hangsúlyozhatja a kivételes állapottal való manipulálást, élhet az „összekötni az elválasztottat, elválasztani az összekötöttnek tűnőt” szempontjával stb. Mintha a mélyállam az állam tudattalanja lenne. Az a sajátos helyzet áll elő, hogy a Dale Scott *Dzsakarta*-versében is megjelenő, a CIA-vel sajátosan összefonódó Clifford Geertz fő antropológiai fogalma, a sűrű leírás is segíthet mindennek megragadásában: sokoldalú értelemteletti keretre és összetett horizontokra van szükség, nem objektív társadalom-fotózásra, hanem az értelmezések értelmezéseire, mikroszkopikus módszerre, amely ügyel a részletekre, és egyaránt használható mind az eszmei, mind a cselekvési valóságra. Akármint is tesz, egy elvre feltétlenül ügyelnie kell a mélyállam elemzőjének: a forráskezelés szigorúságára, vagyis a „referencializmus” elvére. Nem pusztán a retorika és a szavak mentén, mint Sztálin tette, amikor paranoiája teljében azt követelte a titkosszolgálattól, hogy határozza meg pontosan a tényeket és a forrásokat – hanem csakugyan minél körültekintőbben és átláthatóbban. Amennyiben így járunk el, a mélyállam fogalma igen hasznos analitikai szerszámnak bizonyulhat. Az információk efféle kezelése természetesen gyanút kelthet, elsősorban azért, mert kísértetiesen emlékeztethet arra, ahogyan a – kissé szerencsétlenül – összeesküvés-elméleteknek nevezett kvázielemezések járnak el. Az ilyen teóriák jellemzően egy manicheus világkép jegyében gondolkodnak (Jó versus Gonosz), egyetlen monolitikus központból származtatnak mindent, a Hatalmat mindenütt jelenlevőnek és mindenhatóknak tartják, továbbá minden létező jelenség mögött a Hatalmat sejtik mint motivációs forrást. Mondhatni, a komplexitásból banalitást, végletes egyszerűséget csinálnak. Amint Donna Kossy írta, olyanok, mint a fekete lyuk, mindent elnyelnek, magukba szívznak, s a racionalizálás túlfeszítése közepette semmit sem tartanak értelmetlennek, számukra minden valamely mélyebb jelentésre utal (KOSSY 1994; 191). Látszólag a módszereikben ugyanúgy járnak el, mint a mélyállam elemzői, összekapcsolják például az egymástól elválasztottakat maguk is – persze a

megfelelő források és érvek nélkül. Azonban lássuk be, hogy a mélyállam diagnosztája végső soron valami egészen mást csinál: számára pontosan a hatalom monisztikus felfogása az, ami elfogadhatatlan. Ahol egyetlen Központot, Koordinátort vagy Igazgatót azonosítanak, ő inkább centrumok sokaságát látja, ahol egyetlen nagy Kontinuitást vélnek felfedezni, ő megannyi (disz)konnekciót vél észrevenni. A paranoiás számára minden mindennel összefügg, a mélyállami koncepció alkalmazója viszont a konkrét kapcsolatok meglétére vagy hiányára figyel. Ez az alapvető különbség: az összeesküvés-elmélet híve trivializálja a komplexitást, a mélyállam elemzője viszont a helyén kezeli – nem redukálja le túlságosan, ám nem is bonyolítja szükségtelenül túl. Amennyiben egy anarchista azt veti ellen, hogy a mélyállam ellenfele végső soron felmenti az államot, hiszen igazából minden államiság elfogadhatatlan, a parapolitika kritikus erre azt fogja mondani, hogy tévedés, a helyzet sokkal összetettebb, nem szabad monolitikusan elemezni az államot, esetről esetre, kazuisztikusan kell tesztelni a téziseket. Az is baj, ha mondjuk a titkosszolgálatok átpolitizálódnak és ki vannak szolgáltatva a politikai döntéshozók kénye-kedvének, ám az is baj, ha teljesen kicsúsznak a nyilvános állam politikájának keze alól. Hasonlóképpen nem elegendő a mélyállam pusztán terminológiai használata, vagyis a kifejezés trumpista és *alt-rightos* kiárúsítása-kizsákmányolása éppen úgy banálissá teszi ezt a fogalmi keretet, mint amilyen elcsépeltek és üresek a rossz értelemben vett összeesküvés-elméletek. Ezért szimplifikáló a „maffiaállam” kifejezés is, mert elvétí a tényleges maffia szerepét és tévesen mindent egyetlen családias metaforába, kontinuitásba sűrít. Magyarországon például, írja Tamás Gáspár Miklós, „a politikusok állami pozíciójukból teremtik meg (fölülről!) a kisajátított, elkobzott, államkölcsonból »fölvásárolt« mélyállami vagyont. Ez a maffia módszerének az egyenes ellenkezője” (TAMÁS internet/a). A mélyállam nem omnipotens és egyöntetű Leviathán, hanem informális és formális kapcsolatok bonyolult és hibrid szövődéke, és érvényes rá „az állam erejének és gyengeségének a paradoxona” (KARSTEDT 2014; 130). Nem mutathatunk rá osztrénv módon, nem azonosíthatjuk egyetlen különös szubjektummal – helyesebb lenne „nem felismert X Erőnek” nevezni, mint Dale Scott teszi néha (DALE SCOTT 2011; 6). Nem igaz

minden további nélkül, hogy – mint Bródy János éneklí – „ezek ugyan-azok”, „a minden rendszerhez alkalmazkodók”. Nincs teljes Kontinuitás. Minél erősebb az állam egyfelől, annál gyengébb másfelől, és fordítva. Az állam ingadozik a kontroll többlete és deficitje között. Még a legautokratikusabb államban is versengés van a hatalomért, Sztálin is folyton küzdött a valós vagy a vélt ellenségei ellen. Hannah Arendt több ízben is panaszkolta, hogy a politikafilozófiával szemben a napnyugati gondolkodók azért keltek ki, Platónról Heideggerig, mert nem találták eléggé mélynek. Amellett, hogy Arendt e diagnózist követően a felszín és a világhosszág dicséretébe fogott, maga is megkezdte végső soron a mélyállam elemzését, amikor a totalitarizmus-elméletében a megkettőződő államot és a titkosrendőrséget boncolgatta, amikor a Pentagon-papírok nyilvánosságra hozatalára figyelt, amikor a modernitásban működő tömeges hazugságra mutatott rá, vagy amikor az adminisztráció veszélyes „csendjét és rendjét” hangsúlyozta. A „láthatatlan hatalom” (Norberto Bobbio), „a színpad mögötti hatalom” (Bertrand Russell) – ez az ezoterikus erő a mélyállam.

Rendkívül fontos a mélyállami koncepció kiterjeszhetőségének kérdése. Tudomásunk szerint e fogalom egyetlen híve sem gondolja, hogy minden állam mindenkor rendelkezik önnön duplumával. Bizonyos történelmi kontextusokban ez egyenesen lehetetlen is lenne. Így a titok paradigmája az abszolutista államban (*arcana imperii*) egyáltalán nem „mély”: az állam nem a fény–sötétség kettősében jár el, számára minden elvben titkos lehet, ha az államrezon úgy látja helyesnek. Minden potenciálisan mély, vagyis semmi sem az. Nem létezik számonkérő nyilvánosság és olyan látható állam, amely racionálisan közvetített felszínként szolgálhatna. Az Akarat akár teljesen szemben állhat az Értelemmel. Vegyük észre, hogy a mélyállamiság szerkezete csakis különleges történelmi feltételek mellett lehetséges, jelesül, amikor van mellette egy jól kiépült és „normális” felszíni állam, amelyhez képest más lehet. Ez érvényes lehet a náci kettős államra, ám nem lehet igaz XIV. Lajos etatizmusára. A mélyállamhoz az szükséges, hogy létezzenek a láthatóság normái, a titok formálisan nyílt, de tartalmilag zárt csatornái, ám ugyanakkor azok a klandesztin műveletek is, amelyek a formájukat tekintve sem transz-

parenssek. A mélyállam elemzői olykor felvetik, hogy a koncepció ma-napság is csak speciális keretek között alkalmazható, például csupán a periferiális vagy a tranzíciós országok esetében (ám az Amerikát elemzők ennek nyilvánvalóan ellentmondanak). Az is felvethető, hogy az „illiberális”, „kompetitív autoriter” vagy „demokratikusan despotikus” korunk nem teszi-e hatványozottan indokolttá a használatát. Hiszen ha fel kívánjuk tárni, hogy az ilyen típusú hatalmak miként tudnak ingázni a szabadság és a demokrácia látszata, illetve a szabadság és a demokrácia számottevő hiánya között, akkor valamilyen módon meg kell kettőznünk az értelmezési modellünket, és végül a mélyállami sémánál köthetünk ki. Az állam tehát el tud mélyülni – a mélységnek nagyon is vannak fokozatai. Hasonlóképpen felmerül azonban, hogy a mélyállam valóban mindig pusztán állami-e, vagy pedig olyannyira az államon túlnyúló hálózatiság (hiszen összefonódik a maffiával, a „pénzügyi apparátussal”, így a *Wall Street*tel stb.), hogy megfelelőbb lenne más kifejezéssel élni. A CIA sem ragaszkodott például az állami erőszakmonopóliumhoz, hanem mondjuk kiszervezte a Blackwater privát biztonsági cég számára. Tünetértékű, hogy olykor Dale Scott is inkább a „mély erők” (*deep forces*), a mély fekete költségvetés (*deep black budget*) vagy a mély politikai rendszer (*deep political system*) kifejezést részesíti előnyben. Tegyük hozzá, hogy, a mondottakkal összhangban, Dale Scott például soha nem igyekszik azonosítani Kennedy gyilkosát, hiszen végső soron nem is az elkövető személye számít, hanem az akciót motiváló tényezők. Olykor úgy fogalmaz, hogy a cél nem a misztérium megoldása, hanem a megnyitása.

Csakugyan létezik-e a mélyállam? A napnyugati kultúrában sokan akadnak, akik valamely kitüntetett entitás elsőre kifürkészhetetlennek tűnő létének nyomába eredtek (mint Isten vagy a tudattalan). Úgy hisszük, a mélyállam sem más, mint ezek a speciális létezők, vagyis szemtől szembe sohasem pillantható meg, a maga elvont természete miatt sohasem konkretizálódhat eléggé, és soha nem fogunk olyan mélyre ásni, hogy azt mondhassuk: végre teljes valójában rábukkantunk. A mélyállam adekvát elemzője tulajdonképpen olyan, mint a Descartes által felvázolt meditáló, aki derék paranoiásként sokkal inkább önnön tapasztalatait kérdőjelezi meg, mint a Másik létét. Valószínűbb, hogy a gonosz szellem

téveszti meg, mintsem hogy a valósághoz való viszonya kifogástalan legyen. A „ki/mi az oka?“, a „ki/mi miatt történt?“ kérdésre az a válasz, ami megálljt parancsolt az okozatiság végtelen regresszusának mint végső, ám maradéktalanul komplex magyarázóelv. Dale Scott jellegzetesen azt sugallja, hogy a mélyállam nem stuktúra, hanem szisztéma (Noam Chomsky pontosan ezért nem használja a kifejezést, mert hamis stabilitást vél felfedezni benne). Bár el tudunk képzelni olyan fogalmi keretet, amely nagyon is dinamikusan gondolja el a struktúrákat, világos, hogy Dale Scott nem így tesz: azért helyezi a hangsúlyt a mélyállam rendszerű természetére, hogy minél inkább mozgékonyként, rugalmasként és komplexként mutassa fel. A mélyállami rendszer éppen úgy létezik és éppen úgy komplex, mint egy meteorológiai feltárt időjárásrendszer. A pusztán strukturális modell, sugallja Dale Scott, nem tudja feltárni „a társadalmunkban levő strukturálatlan és archiválatlan erőket, mint amilyen a nemzetközi drogkereskedelem“ (DALE SCOTT 2011; 1).

Azok, akik a posztstrukturalistának mondott irányzatokon nevelkedtek, máris egy ellenvetést szegezhetnek e koncepcióval szemben. Foucault például az eseményről mint a testek és a diskurzusbeli szavak felszínébe beíródó történésről beszélt, Derrida mondjuk a labirintusról mint a tiszta felszín horizontjáról és arról, hogy többé nincs mélység, Deleuze pedig nagy alapossággal rekonstruálta a felszín gondolatának történetét, a sztoikusoktól Simondonon át Lewis Carrollig. Mintha csak a mélység a premodernhez vagy a modernhez tartozna. Tünetértékű, hogy némelyek a felszínhez való ragaszkodást a posztmodern kulturális logikája részeként tárgyalták, mint Jameson, aki úgy vélte, hogy az elméletben a posztmodern pontosan úgy csapódik le, hogy elutasítja az abban való hitet, miszerint az ideologikus felszíni megjelenések avagy a hamis tudat mögé lehet hatolni – ez az áramlat elveti a mélyebb igazságot, és helyette a sokszorosan hibrid felszíneket részesíti előnyben. És természetesen, teszi hozzá Jameson, „a művészetnek is felszíni, mélység nélküli művészetnek kell lennie, és ezért a mélyanalízis régi típusú hermeneutikája – legyen akár freudi vagy marxi – többé nem megfelelő. Ám nem gondolom, hogy bárki értelmezhetné a művészetet másként, mint egy diagnózist a leírtról, amely leírás maga is egyfajta kulcs a kortárs társa-

dalmi valóság különösségéhez. Ezt továbbra is interpretációnak tartom. Vajon egy diagnózis továbbra is találhat egy mélyebb jelentést a felszín mögött? Vagy csupán regisztrálja az új valóságot?” (BAUMBACH et alii internet). Nem nehéz argumentatív szellemben felsorolni, hogy mi zavarhatja a mélység-fogalom használatában a teoretikus bírálókat: lebecsülik a felszínt, nem látják be a konstitutív szerepét, paranoid módon mindig egy mögöttes struktúra nyomába erednek, önkényes normatív kijelentéseket fogalmaznak meg, amelyek – valamiként – mindig a mély dimenzió javára szólnak (esetleg a mély ellen egy másik mélység érdekében). A felszínt affirmálni többek között annyi, mint visszatérni Nietzschehez, ahhoz, aki felszámolja a látszatvilág és az igazi világ ellentétét, hiszen csak egyetlen felszín van, egyetlen immanenciasík. *Incipit Zarathustra*. Nem Dalí tudattalanja érdekel, hanem éppen a tudata – mondta köztudomásúlag Freud. Több kifogásunk is van e szempontokat illetően. Először is, nem gondoljuk azt, hogy a binaritások pusztá kifordítása megoldást jelenthet (inkább csak annyit érhet el, mint Heidegger szerint Nietzsche: csupán egy kifordított platonizmust). A kettősségek minden igyekezet ellenére továbbra is mozgásban vannak, mint a posztstrukturalista kifordítók esetében is, számottevő tényezők, és egyre csak differenciálódnak. Ha teljességében megtagadnánk őket, eszközök nélkül maradnánk. A titok komplex rendszere minden bizonnyal mozdulatlan maradna e binaritások elkülönöződése nélkül (ennyiben közelebbnek érezzük magunkhoz a titkot is konceptualizáló Luhmannt, mint a „posztstrukturalistákat”). És Jameson helyesen mondja, hogy valamiféle többletre, mélységre már eleve igényt tartunk. Tegyük hozzá, hogy maguk a felszín magasztalói is voltaképpen összetettebbek, mint elsőre tűnik. Derridánál tetten érhetjük a titok remisztifikációját, Deleuze és Guattari a *Kapitalizmus és skizofréniában* a nyilvánosság szeme előtt zajló titokról és az apparátusok ellen küzdő háborús gépezetről beszélnek, Foucault pedig nagy előszeretettel elemzi az abszolutista állam titkait, az *arcana imperiit*, valamint a titkot, amelyről a represszió protokollja miatt folyton-folyvást, kényszeresen beszélünk.

Érdemes azonban arra is felhívni a figyelmet, hogy a mélyállami elemzés nem vethető alá minden további nélkül a mélység posztstrukturalistának

mondott bírálatának, sem leíró, sem normatív értelemben. Először is, a mélyállamra való rámutatásból nem következik a felszín leértékelése, ellenkezőleg. Fraenkel *Doppelstaat*-elemzésében nyilvánvaló, hogy a náci állam egyik kohéziós forrása a látható állam által (is) propagált közösségi ideológia, illetve az érték szokványos mechanizmusai („a Német Birodalmi Vasút az Auschwitzba tartó szörnyű transzportok lebonyolításáért a csoportos társasutazások esetén járó mérsékelt árú tarifát számította föl az SS-nek” – írja Tamás Gáspár Miklós [TAMÁS internet/b]). A mélyállam rengeteg időt szentel a nyilvános államnak, akár az ideológiai államapparátusok, a módszeres propagandagépezet és a pszichológiai műveletek (*PSYOP*) révén, akár más eszközökkel. Mi mászt szolgált volna a Northwoods operáció vagy a CIA által pénzelt politikai kampány Olaszországban, mint a nyilvánosság befolyásolását? Mi másra lett volna jó a *French Theory* előnyben részesítése a marxizmus ellenében az amerikai egyetemeken a CIA közbenjárására vagy az amerikai antropológusok pénzélése, mint a tudományos nyilvánosságra gyakorolt hatás? Sorolhatnánk... Mi több, a felszíni állam nemegyszer pontosan arra szolgál, hogy legitimálja, szentesítse a mélyállam ténykedését, például az amerikaiak vietnámi vagy iraki beavatkozása esetében. Ilyenkor, mint a Bush-adminisztráció esetében, egy perverz legalizmus adja áldását a nyilvánvalóan – egyébként – illegális eljárásra (a *box check* azt is jelentette, hogy a demokraták is asszisztáltak mindehhez). A mélyállam parapolitikáját elemző Dale Scott sem hanyagolja el a felszín, hanem a látható és a láthatatlan államot az egymásra való kölcsönhatásukban és a kölcsönös feszültségekre való tekintettel elemzi. A mélyhermeneutika egyúttal a felszín hermeneutikája. Ám normatív síkon sem alkalmazható minden további nélkül a mélység posztstrukturalista bírálat. A mélyállami elemző nem csupán nem becsüli le a felszín, hanem egyenesen kívánatosnak tartja, meg szeretné erősíteni: több átláthatóságot, elszámoltathatóságot követel. A mély/felszín binaritás végső soron a felszín mellett kardoskodik. Nyilvánvalóan vannak szerzők, akik inkább csak korrigálnák a mélyállamot, mintsem megszüntetnék, mindenesetre náluk (is) a mélység a fennálló felszínnel együtt a bírálat tárgya.

Mindez persze egyéb dimenziókra is érvényes. Lehetséges-e a mélyállam esztétikája? – tettük fel a címben a kérdést. Jó példa minderre a

titkosszolgálati központok (vagy bizonyos nagykövetségek, külügyi centrumok stb.) épületei, amelyek kívülre nézve monumentálisan és pompázatosan demonstrálják a szuverén robusztusságát, mindazonáltal az ilyen épületek belseje, avagy a titok tartalmi vonatkozása a közönséges honpolgár számára hozzáférhetetlen (lásd az építészeti tanulmányokat a Petar Bojanić által szerkesztett könyvben: BOJANIĆ 2007). A felszín itt sem másodrangú, hanem a mélység/felszín binaritás számottevő részese, megannyi topológiai alakzat jegyében, mint a Möbius-szalag vagy a leideni palack. Általában véve is feltehetjük a kérdést, hogy vajon az államot lehet-e a mélységeiben ábrázolni. Kétségtelenül akad néhány izgalmas, erre tett kísérletként szolgáló műalkotás, ilyen mondjuk Hajdu Szabolcs hangjátéka, az *Obiectiva Theodora* (lásd róla TAMÁS internet/c). A sokszor félreidézett, félreértett és a kontextusából kiragadott adornói *bonmot* szerint „Autschwitz után verset írni barbárság”. Talán mondanunk sem kell, eredeti környezetében ez a megállapítás nem a lehetetlenség kinyilvánítása volt, és nem azt jelentette, hogy egy műalkotás ne pillanthatna bele a Medúza szemébe. Ugyanez a helyzet a mélyállam rémületes tevékenységébe való belepillantással, az általa okozott véróceánnal, a szenvedéssel és a nyomorral.

Peter Dale Scott *Dzsakarta*-költeményének középpontjában az amerikai, mindenekelőtt CIA-s részvétellel lezajlott, 1965-ös indonéziai polgárháborús mészárlás áll. Akármint szövi is a pók az asszociációs láncokat és a mélyállami hálózatok szövedékeit ebben az elégiában, az 1960-as évek egyéb történéseitől a vers mindig Dzsakartához tér vissza, összekapcsolva az erőszak tapasztalatát a szerző agyának csapongó, de nagyon is logosszal bíró működésével. Az eseménysorozat és az áldozatok Hadzsi Muhammed Szuharo generális nevéhez fűződnek elsősorban, és nem mellesleg maga a CIA is „a huszadik század egyik legrosszabb atrocitásának” minősítette a történeteket (ezt vallotta például a CIA-s Richard Bissell). A verset tartalmazó könyv egyúttal Dale Scott esszéjét is magába foglalja, amelyet az indonéziai diktatúra egykoron betiltott. Mi az eseményre való összpontosítás jelentősége? Dale Scott elemzéseiben egyébként is fontos szerepe van a strukturális mélyesemény (*deep structural event*) fogalmának. Olyan esemény ez, amely nagyon is a nyilván-

nosság fényében zajlik, mindazonáltal van egy sötét háttere, amely csak nagy nehézségek árán rekonstruálható. Leginkább a szőnyeg alá söprik, elfojtják vagy meghamisítják a médiában, a kormányzatok részéről vagy a titkosszolgálati dokumentumokban. Dale Scott alternatív történelmi elemzéseiben ilyen a Kennedy-gyilkosság, az Irán-Contra ügy, az októberi meglepetés (*October surprise*) ügye vagy szeptember 11. Az ilyen esemény nem pusztán másodrendű, ravaszként funkcionáló történés (*trigger event*), amely révén valamely egyéb, rendszerszintű változás kibontakozhat, hanem olyan metamorfózis, amelyben egy egész szisztéma lényege összpontosul. Márpedig ilyen az indonéziai eseménysorozat is – nagyon is jól látható, ám egyúttal a mélyhistoriográfia által rekonstruálendő.

Elevenítsük fel az Indonéziában történeteket. A korra nézve döntő szerepe van annak, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió gigászi harcából szinte egyetlen szereplő sem maradhatott ki, a „nagy játékban” többnyire mindenki, akarva-akaratlanul besorolódott az egyik vagy a másik félhez. A dolgok fekete-fehér, manicheus értelmezésének sokan áldozatául estek. Amikor a CIA 1958-ban meg akarta dönteni az indonéziai kormányt, paradox módon éppen a kommunisták felemelkedését segítette elő. Ez a hatalmas népességű, alapvetően muszlim vallású terület, akkoriban a világ ötödik leglakottabbja (amely nem mellesleg húszmillió hordónyi naftával rendelkezett) sajátos úton haladt a hollandiai gyarmatbirodalom alóli felszabadulás óta. Szukarno szíve szerint kimaradt volna a hidegháborúból mint egy „szabad nemzet” vezetője (egyszerre hivatkozott Thomas Jeffersonra és a kommunista tanokra), ám az amerikaiak nem hagyták, hogy semleges maradjon – kizettkommunistának kiáltották ki. Minden áron meg kellett akadályozni, hogy Indonézia balra forduljon. Allen Dulles kijelentette, hogy Szukarno minden határon túlment, Foster Dulles pedig nyilvánosan mondta el, hogy Szukarno kommunista despotizmusát le kell törni. A paranoia teljes volt: kommunistáktól rettegtek a kormányt, de a hadsereget illetően is. Elkezdtek pénzelni Szukarno ellenfeleit (már az 1955-ös választásokon, körülbelül egymilliárd dollárral), majd fegyveres erők finanszírozásába fogtak és ösztönözni kezdték egy szumátrai árnyékhatalom működésbe lépését. Hogy a dolog még izgal-

masabb legyen: a szovjetek újságcikkben leplezték le a készülő „titkos” hadműveletet és a mögötte levő amerikai befolyást. A felkelőket visszaszorították a dzsungelbe, a szumátrai akció teljes kudarcot vallott (az indonéziai kormány emberei a CIA által ejtőernyővel becsempészni kívánt fegyvereket és muníciót is elfogta). Mint Allen Dulles bevallotta az Eisenhowernek tett jelentésében: „a lázadók vezetői nem álltak készen arra, hogy a katonáiknak megmondják, pontosan miért küzdenek. Különös háború volt” (idézi WEINER 2011; 178). Eisenhower legszívesebben minden amerikait visszavont volna, de Allen Dulles nem hallgatott rá. A CIA a lázadó-helyi repülőknél hazudott gépeivel elkezdte bombázni és löni az indonéziai partokat. „Élveztem a kommunisták gyilkolását. Szerettem gyilkolni a kommunistákat – akármilyen úton. ... Ezerszámra öltük meg őket, noha talán a felük sem tudta, mit jelent a kommunizmus” (idézi WEINER 2011; 179–180) – nyilatkozta 2005-ben az egyik pilóta, Al Pope, aki egy kereskedelmi központot és egy templomot is lebombázott. A gépét eltalálták és elfogták, akár meg is ölhették volna. A CIA vezéralakjai végül egyetértettek abban, hogy elvesztették a háborút. Dulles elrendelte minden pénzátutalás megszüntetését. Az Egyesült Államok immár kijelentette, hogy Szukarno a kommunizmus derék ellenfele és úgy politizál, ahogyan az az amerikaiaknak megfelel. Hogy az egész csakugyan bizarr legyen, úgy, ahogy volt: a kommunisták az amerikai intervenció nyomán még meg is erősödtek. Frank Wiesner, az egyik titkosszolgálati főnök az indonéziai eseménysorozat után megőrült – a diagnózis pszichotikus mánia volt, elektrosokkoknak vetették alá. Adolf Hitlerről fecsegett, hallucinált és hangokat hallott.

Mindez azonban csupán előjáték volt az 1965-ös történésekhez. A CIA arra figyelmeztetett ekkoriban, hogy egy indonéziai kommunista fordulat értelmetlenné teheti a vietnámi törekvéseket. Szukarno ráadásul csakugyan meg kívánta erősíteni szövetségét a kommunista párttal, a PKI-vel (amely a Szovjetunió és Kínán kívül a legnagyobb kommunista párttal rendelkezett, mintegy három és fél millió taggal). Már az elején öt generálist meggyilkoltak, az indonéziai kormány pedig kettészakadt. A tárgyalásokat követően a CIA Szuhartót és az indonéziai hadsereget kezdte el támogatni. A szerencsétlen nevű KAP-Gestapu, a hadsereg

szervezete ötven millió rúpiát kapott, vagyis mintegy tízezer dollárt. Szuharto és a KAP-Gestapu mézárulásba fogtak, és az amerikai nagykövet is azt jelentette, hogy mintegy 4–500.000 embert gyilkoltak meg. 2007-ben Green nagykövet már azt mondta: valójában legalább félmillió áldozat volt – férfiak, nők és gyerekek (maga a Dale Scott-vers az Amnesty International nyomán egymillió áldozatot emleget). Az új rezsim továbbá csaknem egymillió embert börtönzött be és Indonézia katonai diktatúra maradt. Az Egyesült Államok mintegy negyven éven át tagadta, hogy köze lett volna a történetekhez. Ma már viszont megannyi számottevő dokumentum hozzáférhető.

Nos, ennek a traumatikus eseménysorozatnak a lírai felelevenítése Dale Scott *Dzsakarta*-verse. Az értelmezésben segítségünkre lehet a versről írott esszéje, amelyben részletekbe menően reflektálja a mű létrejöttének körülményeit. Az alcíme: hogyan tette lehetővé számomra egy vers, hogy az amerikai háborús gépezetről írjak? (DALE SCOTT 2011). Dale Scott először is leszögezi, hogy élete során két, egymással konfliktusban álló dimenzió között ingadozott: az erőszak módszeres és szigorú kutatása állt egyfelől, a költészet keretében felmerülő impulzusok másfelől. Arra döbbsent azonban rá, hogy a két aspektus összekapcsolható, sőt erősítik, lehetővé teszik egymást egy szinergia jegyében. Az amerikai háborús gépezetről szóló historiográfiai művét például, sugallja, nem írhatta volna meg a *Dzsakarta*-vers nélkül. Ez az 1980-ban született vers válaszféle mindarra, ami az 1965-ös mézárások során történt. A szerző beszámolója szerint az első változat nagyon gyorsan, intenzív körülmények között született meg. Mentális komforthiány, végső soron egy trauma eredménye, az erőszak által okozott döbbenet, *ad nauseam*. Méreg volt, amelyet Dale Scott szervezete befogadott, ám nem tudott vele mit kezdeni, és végképp nem tudott róla beszélni. Egészen a vers keletkezéséig. Visszatartotta az ismereteit és az érzelmeit, megpróbálta elfojtani Indonézia emlékét. A lírai forma mint alternatív közeg erre a kihívásra kínált megoldást. A rideg prózai elemzés helyett teret adott a szerző pszichikai lázadásának és önkritikájának, különleges viszonyulást, hozzáférési módot tett lehetővé. Azt is lehetővé tette, hogy immár ne elégedjen meg az archivált forrásokkal, hanem az eseménysorozatot a

teljességében ragadja meg. Elmondása szerint a vers felszabadította és erőt adott neki. Utat engedett a represszió alá vont emlékeknek, nem csupán a gyerekkoriaknak, hanem azoknak is, amelyek kollektív-társadalmi természetű traumák. A fájdalommal szembesülni kell, nem tagadni vagy elkerülni – és ez érvényes a közösség szintjén is. A gondolatainknak társadalmi lehetőségfeltételei vannak (ennyiben igaza volt Marxnak, amikor a társadalmi lét prioritásáról beszélt). Egy korrumpált társadalomban ez nehezebb, a nyilvános állam által uraltban viszont könnyebb. Mindez nem jelenti a líra vagy az irracionalitás előnyben részesítését, csupán annak elismerését, hogy van olyasmi, amihez eredeti módon járulhatnak hozzá. Ennyiben a vers nem csupán pszichikai, hanem társadalmi lázadásforma is, „korrektív alteritás”, amely emlékeztet bennünket az elfojtottakra. Mint Dale Scott más helyütt írta: „emberekként nem csupán arra vagyunk hivatottak, hogy jól berendezett bútor legyünk a *status quo* architektúrájában” (DALE SCOTT 2011; 7). A szerző affirmatíván hivatkozik Adornóra, miszerint a legszublímáltabb mű is tartalmaz valamely rejtett „lehetséges másként”-ot. Adorno ellenében azonban Dale Scott hisz abban – Schiller és Marcuse nyomán –, hogy a művészet képes hozzájárulni a helyes, jó élet megteremtéséhez és a társadalmi imagináció gazdagításához, a társadalmilag elkötelezett (*socially engaged*) művészet révén. Egy költőnek szeretnie kell a világot és éppen ezért akarhatja megváltoztatni – ez az egyszerű megfogalmazás az arendt-i *amor mundi* juttathatja eszünkbe többek között. Dale Scottnak van is egy verse *Megváltoztatni Észak-Amerikát* (*Changing North America*) címmel. Egyetértőleg hivatkozik Miłoszra is, aki szerint az inspirált költő meghaladja a jelentéktelen egóját és a lelket az emberek előtt megnyíló térre emlékezteti – a költészet nemzetmentő is lehet. Walt Whitman még egy önmagával hadban álló Amerikához szólt. Amerika nem áll készen egy költőre, aki a prostituáltakról és a maszturbációról szól, mondta akkoriban Emerson. Vajon ma már más a helyzet? Vajon mi készen állunk? Semmiképpen nem vennénk el az olvasótól annak lehetőségét, hogy maga fejtsse meg a vers által szőtt háló titkait, a desifrózás gyönyörét. Röviden szeretnénk csupán felhívni a figyelmet arra, hogy a vers messzeemenően meghaladja az indonéziai kereteket. Jack Ruby például annak

a Lee Harvey Oswaldnak a gyilkosa, akit a Kennedy elleni merénylettel vádoltak, Cliff Jones és Ed Levinson pedig kockajátékosokként összefonódtak a kor katonai-gazdasági komplexumával és egykoron kaszinótulajdonosok voltak Havannában. Dale Scott részletesen ír róluk a Kennedy-ügyről szóló könyveiben. Némi kutatás árán azt is megfejtethetjük, mi a pontos jelentése az Edgewood-gyár embereken végzett kísérleteinek vagy a Lockheed-esetnek, amelyet Olaszországban csak *Scandalo Lockheed* néven ismernek. Tibor Rosenbaum kalandjai a magyar olvasó számára különösen érdekesek lehetnek. E ponton érdemes kitérnünk a nevek kérdésére. A titkosszolgálatokra és általában véve a mélyállamra nézve is meghatározó az anonimitás/személyesség kérdése. A titkosügynök például a leginkább elleplezi az identitását (Szerbiában a banjicai kiképzőközpontban a diákok neve manapság sem ismert a tanárok számára, úgy tudnak róluk, mint xy65r-ről vagy 3tz146trz-ről), sőt, új, alternatív identitást hoz létre, hogy a leplezés minél sikeresebb legyen. Az ilyen ügynökök többnyire végig névtelenek maradnak, legfeljebb egy botrány során vagy a nyugdíjazásuk, netalán a haláluk után derül fény a kilétükre. (Ne felejtjük el, etimológiailag a *persona* a – színházi és egyéb – maszkot, a karaktert jelöli.) Másrészt azonban az ügynök személye nagyon is fontos: a személyes kvalitásai és a családi háttere döntőek a titkosszolgálatba való felvételekor, és a személyes preferenciái (az ideológiai beállítottsága, a pénzhátsége, a családi viszonyai vagy a nők iránti vágya) nagyon is sorsdöntőek lehetnek. Az ügynök drámaian ingadozik az anonimitás-személytelenség és a személyesség dimenziói között. A *Cég – A CIA regénye* című filmben jellegzetes módon egyszerre hangsúlyozzák, hogy az ügynökök névtelenek, ugyanakkor azt is, hogy egyúttal a történelem irányítói. Elmondhatjuk, hogy Dale Scott versében is a szereplők ekképpen egyensúlyoznak a két szféra között. Olykor csak becenevük vagy kódolt nevük van, olykor persze rendes nevük is. Akármint is van, a dekonstrukciós értelemben vett alakzatok (*figures*), azaz egy rendszerfunkció kitüntetett megtestesítői. A hercegek, az admirálisok, a generálisok stb. személyek és személytelen hálózatok pusztán csomópontjai egyazon időben. Így kell olvasnunk, amikor Eddie ezredes, Saplen vagy Rostow nevére bukkanunk. Szondi Péter a modern drámá-

ról szóló könyvében azt fejtegette, hogy a kapitalizmus fejlett viszonyai között létrejövő elvont erőket immár nem lehet személyközi viszonyok formájában, naiv módon ábrázolni – új eszközökre van szükség. Nos, efféle eszközöket keres Dale Scott is.

Mindenekelőtt az erőszak metonímiáira és metaforáira kellene figyel-nünk, az erőszak-mechanizmusok eltolódásaira és összesűrűsödéseire. A szcénák díszletei és a figurák másodlagosak a kegyetlenség traumá-jához, a mélyállam rémtetteihez és terrorjához képest. Nem sokszor for-dul elő például az ügynökakták mániájától szenvedő Kelet-Európában, hogy mindez lírai formában jelenik meg. Dale Scott egy látszat-önrefe-rencialitással nyit, amely szerint indonéziaiak gyilkolnak indonéziaiakat. Központi szerepe van az elfojtás stratégiáinak. A szerzői én cikkét sem jelentették meg, de feltűnik egy hatvanegy országban betiltott könyv is. A kimondás jegyében felrója Geertznek, amiért nem mond igazat a halottak számával kapcsolatban és a záró sorok is rosszállják, hogy a *New York Times* három oszloponyiról öt sornyira csökkentette a Kelet-Ti-morról írottakat. Maga a vers egy ellenállási forma, egy beszédpozíciós szembehelyezkedés a beszéd hiányával. Egyértelmű, hogy a lírai forma nem az élvezet közegébe tartozik, hanem egy más típusúba. A „kiegyen-súlyozott prózához” képest valami alternatívát tesz lehetővé. „Pontosan költészet” – ez a válasz a kérdésünkre, hogy lehetséges-e a mélyállam esztétikája.

IRODALOM

BAUMBACH, Nico – YOUNG, Damon R. – YUE, Genevieve (internet): *Revisiting Postmo-dernism: An Interview with Fredric Jameson*. [https://read.dukeupress.edu/social-text/article/34/2%20\(127\)/143/31114/Revisiting-PostmodernismAn-Interview-with-Fredricm](https://read.dukeupress.edu/social-text/article/34/2%20(127)/143/31114/Revisiting-PostmodernismAn-Interview-with-Fredricm) (2020. 07. 03.)

BOJANIĆ, Petar (2007): *Politike tajne. Tajna, tajna služba, služba državnbe bezbednosti*. Beograd, NBS – IFDT

DALE SCOTT, Peter – FREEMAN, Ng. (2018): *Poetry and Terror: Politics and Poetics in Coming to Jakarta*. MD, Lexington Books

DALE SCOTT, Peter (1966): *The Politics of Escalation in Vietnam*. New York City, Fawcett Premier

DALE SCOTT, Peter (1989): *Coming to Jakarta: A Poem About Terror*. New York City, New Directions Corporation

- DALE SCOTT, Peter (2007): *The Road to 9/11: Wealth, Empire and the Future of America*. Berkeley, California, University of California Press, September
- DALE SCOTT, Peter (2010): *American War Machine: Deep Politics, the CIA Global Drug Connection, and the Road to Afghanistan*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield
- DALE SCOTT, Peter (2011): Coming to Jakarta and Deep Politics: How Writing a Poem Enabled Me to Write American War Machine (An Essay on Liberation). *The Asia-Pacific Journal*, Volume 9, Issue 26, No 1., 1–22.
- DALE SCOTT, Peter (2014): *The American Deep State: Wall Street, Big Oil, and the Attack on U.S. Democracy*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield
- DALE SCOTT, Peter (2018): *Poetry and Terror: Politics and Poetics in Coming to Jakarta*. Co-authored with Freeman Ng. Lanham, MD, Lexington Books
- JACKSON, Richard (2016): *Routledge Handbook of Critical Terrorism Studies*. London – New York, Routledge
- KARSTEDT, Susanne (2014): "State Crime. The European Experience." In *The Routledge Handbook of European Criminology*, edited by Sophie Body-Gendrot, Mike Hough, Klara Kerezi, and René Lévy. Oxford, Routledge
- KOSSY, Donna (1994): *Kooks: A Guide to the Outer Limits of Human Belief*. Portland, OR, Feral House
- NAIR, Rukmini Bhaya (2009): *Poetry in a Time of Terror: Essays in the Postcolonial Preternatural*. New York City, Oxford University Press
- SÖYLER, Mehtap (2015): *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*. New York, Routledge
- TAMÁS Gáspár Miklós (internet/a): *Hát ez pompás*. <https://merce.hu/2020/03/07/tgm-hatez-pompas/> (2020. 07. 03.)
- TAMÁS Gáspár Miklós (internet/b): *Posztfasizmus*. <http://web.cs.elte.hu/~kope/ujsgacikkek/tgm9.html> (2020. 07. 03.)
- TAMÁS Gáspár Miklós (internet/c): *A titkosrendőri ihlet*. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/a-titikosrendori-ihlet.html> (2020. 07. 03.)
- WEINER, Tim (2011): *Nasleđe pepela – Povijest CIA-e*. Zagreb, Fraktura